

Fascisme

Fascisme is de naam van een politieke ideologie en beweging in Italië, ontstaan in het begin van de twintigste eeuw. De term wordt echter ook buiten deze context gebruikt, in Nederland ook vaak als synoniem voor racisme, een ideologie die zuiverheid van ras of volksaard predikt. Afgeleide termen zijn: fascist, fascistisch, fascistoïde (naar het fascisme neigend). Het woord is afgeleid van het Latijnse woord *fascis* (Italiaans: *fascio*), een bundel takken of roeden met in het midden een bijl, die in het oude Rome door dienaren (lictoren) werden uitgedragen vóór de hoge magistraten. De 'fascis' was het symbool van de macht van de overheidspersoon en van de heerschappij over leven en dood. Het fascisme identificeert zich aldus met de dragers van dit symbool van volstrekte en theatrale staatsmacht.

Fascisme is allereerst een politieke ideologie die gericht is op de vorming van een sterke staat met een krachtige leider, die het volk verenigt in een solidaire politieke gemeenschap. Het fascisme is daarom gekant tegen binnenlandse verdeeldheid: andere politieke ideologieën worden niet geduld in een politiek stelsel dat berust op zeer nationalistische, autoritaire en anti-communistische beginselen. Vaak is fascisme ook algemene benaming voor een populistische → *ideologie* die het → *parlement* (onderhandelingen) verafschuwt, en geweld en heroïek verheerlijkt

Het fascisme is een dubbelzinnig antwoord op de moderne cultuur. Het omvat uiteenlopende sociale bewegingen die zich verzetten tegen de waarden die verbonden zijn met → *liberalisme*, wetenschap, → *techniek/technologie*, rationele discussie en stedelijke cultuur.

Tegelijk echter maakt het fascisme gebruik van moderne communicatietechnieken om de massa te bereiken en in beweging te brengen. Het Italiaanse fascisme is verwant met allerlei andere politieke bewegingen in Europa die eigen politiek-culturele varianten bieden op de sterke staat. Het Duitse nationaal-socialisme bijvoorbeeld onderscheidt zich onder andere van het Italiaanse fascisme door zijn wraakzuchtig antisemitisme. Gemeenschappelijk is evenwel de poging een vorm van → *democratie* gestalte te geven die uiteindelijk berust op → *geweld*, een affectieve binding van de massa aan een leider en het ondergeschikt maken van alle maatschappelijke domeinen aan het nationale politieke programma (→ *Totalitair/Totalitarisme*).

Gezag

Een ander woord voor gezag is autoriteit, afgeleid van het Latijnse → *auctoritas* (= auteurschap). Afgeleide termen zijn: gezaghebbend, gezagscrisis, gezagshandhaving, gezagvoerder enzovoorts. De etymologie van gezag gaat terug op 'gezeggen' (= bevelen). Bijvoorbeeld: ik laat mij dat niet zeggen, dat wil zeggen ik wens mij te onttrekken aan iemands gezag, of ik aanvaard iemands gezag niet. Engels: authority. Frans: autorité, pouvoir. Duits: Gewalt, Macht, Obrigkeit, Autorität.

Een autoriteit is iemand die de bron is van een gedachte, geschrift, wet of ordening dan wel namens die bron spreekt of optreedt. In het klassieke politieke denken werd aan de leider van de staat (in het Romeinse Rijk bijvoorbeeld de Keizer) of aan de politieke elite (aristocratie) autoriteit toegekend: deze instellingen zijn de bron van orde, → *vrede* en wetten. In de middeleeuwse, christelijke cultuur was Gods woord, dit is de bijbel, de belangrijkste gezaghebbende bron: God had immers alles geschapen, regeerde de wereld en oordeelt over het menselijk handelen. Alle politieke macht gaat op → *God* terug. De scholastieke filosofen

maakten daarom veelvuldig gebruik van gezagsargumenten (bijbelcitaties, kerkvaders enzovoorts). → *Macht/heerschappij*.

Onder gezag wordt verstaan zeggenschap over anderen die niet berust op overtuiging of (fysieke) dwang, maar op vertrouwen, aanzien of ontzag: (a) Macht of bewind over anderen (bijvoorbeeld in vaderlijk gezag, (b) Regering, overheid, bekleeders van overheidsfuncties (het centrale gezag, het plaatselijke gezag). (c) Geestelijk overwicht, autoriteit (iets doen op gezag van iemand, het gezag van een standaardwerk). (d) Kenmerk van persoon aan wie bijzondere leidinggevende kwaliteiten worden toegekend (natuurlijk gezag, 'charisma').

De moderne filosofie, te beginnen bij René Descartes (1596-1650) die aan het wereldbeeld van de scholastieke filosofie begint te twijfelen, stelt een nieuw beginsel voor. Iedere enkeling heeft het recht zelf te oordelen en doet dit op grond van zijn verstand (rede). Het beroep op de rede tegen geloof en autoriteit was al voorbereid in de Middeleeuwen, maar wordt in de moderne filosofie stap voor stap het overheersende beginsel. Het rationele oordeel van de mens wordt gesteld tegenover wat traditioneel gegeven is (verworpen als vooroordelen en bijgeloof): de → *verlichting*. Het nieuwe beginsel is de kritiek: niets heeft uit zichzelf gezag, elke aanspraak op zeggenschap, geldigheid of waarheid moet zich publiek en met redenen rechtvaardigen. In de → *politieke filosofie* kunnen we eenzelfde breuk met de politieke autoriteit vaststellen. Vanaf de eerste liberalistische theorie van John Locke (1632-1704), die voortborduurde op de vooral uit Italië afkomstige republikeinse traditie, werd het politieke gezag teruggebracht tot dienaar van de burgerij. Locke definieert → *vrijheid* dan ook allereerst als niet onderworpen zijn aan het bevel of het gezag van een ander. Een belangrijke filosofische vraag is hier: Is een samenleving van burgers mogelijk zonder gezag? Liberale politieke denkers beantwoorden deze vraag bevestigend: het politieke gezag is ten alle tijden verantwoording verschuldigd aan de burgerij. → *Burger*, → *Soevereiniteit*, → *Maatschappij/Samenleving/Gemeenschap*. Anderen hielden vast aan het paradigma van Thomas Hobbes (1588-1679): mensen kunnen nooit tot overeenstemming geraken over de inrichting van de samenleving. → *Consensus/consent* is, zo niet onmogelijk, dan toch een uiterst wankel grondslag van de → *staat*. Wanneer aan mensen het bevel over de staat wordt overgelaten, zal een oorlog van allen tegen allen ontstaan. Een onafhankelijke 'scheidsrechter', wiens beslissing een absoluut gezag dient te hebben, is wenselijk of onvermijdelijk. Sedert de politieke rampen van autoritaire regimes in de twintigste eeuw (Hitler, Stalin) is de overtuiging gegroeid dat het individu tot zelfstandigheid moet worden opgevoed teneinde zijn neiging zich aan autoriteiten te onderwerpen te bestrijden. Denk aan de kritiek op de 'autoritaire persoonlijkheid' door de → *Frankfurter Schule* en aan de anti-autoritaire beweging van de jaren zestig en zeventig van de 20^e eeuw.

Ideologie

Het begrip ideologie heeft in de loop der tijden verschillende betekenissen gekend: 1) leer of wetenschap van de ideeën; 2) waandenkbeeld, vals bewustzijn, werkelijkheidsvreemde geestestoestand; 3) wereldbeschouwing die door een regime als waarheid aan de bevolking wordt opgelegd; 4) geheel van opvattingen, waarden en normen die kenmerkend zijn voor een bepaalde groep of partij.

Ideologie, oftewel wetenschap der ideeën, werd aan het eind van de achttiende eeuw geïntroduceerd met ondersteuning van Napoleon door de geleerde Antoine Louis Claude

Destutt de Tracy (1754-1836). Aansluitend bij het → *sensualisme* van John Locke (1632-1704) en Etienne Bonnot de Condillac (1714-1780) probeert deze wetenschap het ontstaan van kennis te verklaren uit de ideeën: de zintuiglijke voorstellingen die mensen maken van de werkelijkheid. Deze wetenschap zou tevens kunnen dienen om allerlei vormen van bijgeloof te overwinnen.

Later, in het begin van de negentiende eeuw, wordt het begrip ideologie vaker gebruikt om juist vormen van bijgeloof aan te duiden. Het begrip krijgt dan een pejoratieve betekenis: waandenkbeeld, vals bewustzijn, werkelijkheidsvreemde geestestoestand. Bij de jonge Karl Marx (1818-1883) dient het begrip ideologie als aanduiding voor die beschouwingwijzen die de werkelijke, maatschappelijke en materiële tegenstellingen versluieren. Ideologie komt dan te staan tegenover wetenschap (die wel de werkelijkheid kent) en kritiek (de ontmaskering van de ideologie als versluiering).

Na de Tweede Wereldoorlog komt een specifieke betekenis van ideologie op, verbonden met theorieën over het totalitarisme. → *Totalitair/totalitarisme*. Ideologie is dan een wereldbeschouwing waarmee een politiek regime haar → *heerschappij* probeert te verstevigen of zich propagandistisch in het buitenland tracht te verkopen. In dit verband past de stelling van **'het einde van de ideologie'**: totalitaire staatsideologieën zoals → *fascisme*, → *socialisme* of → *communisme* hebben hun aantrekkingskracht verloren. oPolitieke regimes bepalen hun politiek niet door ideologie, maar door pragmatische overwegingen – waarbij ideologische frasen slechts een retorische of propagandistische betekenis hebben.

In de sociale en culturele wetenschappen is ideologie een standaardbegrip geworden om waarden- en normensystemen en wereldbeschouwelijke opvattingen aan te duiden die kenmerkend zijn voor een samenleving, groep of partij. Alhoewel het begrip hier in beginsel louter descriptief is, kan ook de pejoratieve betekenis van 2 en 3 doorklinken. Een positief begrip van ideologie is -mede in aansluiting bij de leer van Baruch de Spinoza (1632-1677) betreffende de Imaginatio en de theorie van Sigmund Freud (1856-1939) betreffende het onbewuste- door de marxistische filosoof Louis Althusser (1918-1984) naar voren gebracht. Ideologie is het geheel van opvattingen, praktijken en rituelen waarmee mensen hun leven vormgeven, waarbij niet zozeer werkelijkheidskennis, alswel de imaginaire verhouding tot de werkelijkheid richtinggevend is. Dit begrip van ideologie ligt dicht aan tegen het begrip → *cultuur* uit de antropologische wetenschap. Michael Freedon heeft het begrip ideologie weer een constitutieve rol toebedeeld in de politiek: met ideeën en het daarmee verbonden handelen geven mensen de politieke wereld en de politieke strijd zin en vorm.

Legaliteit

Legaliteit is afgeleid van het Latijnse *lex* (= wet) en het Franse *légalité*. Duits: *Legalität*. Engels: *legality*. Onder legaliteit wordt verstaan wettigheid of wettelijkheid: een toestand waarin gehandeld moet worden in overeenstemming met de geldende wetten. Dit geldt in het bijzonder voor het optreden van de overheid in haar verschillende gedaanten en voor de personen die in naam van de overheid optreden.

Aristoteles (384-322 v. Chr.) onderscheidde legaliteit (het criterium van algemene → *rechtvaardigheid*) van egaliteit of gelijkheid (het criterium van bijzondere vormen van rechtvaardigheid). Legaal handelen is voor de Grieken deugdzaam handelen. Beïnvloed door het dualisme van de moderne tijd maakt Immanuel Kant (1724-1804) het onderscheid tussen

legaliteit en moraliteit. → *Goede wil*. Legaliteit is dan de loutere overeenkomst met een objectieve norm, zonder rekening te houden met de drijfveren (waarom handelt men volgens de objectieve norm). → *Moraliteit* daarentegen heeft te maken met de subjectieve drijfveren en betekent voor Kant handelen volgens de morele plicht. Volgens Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) wordt de tegenstelling tussen legaliteit en moraliteit opgeheven in de zedelijkheid (familie, burgerlijke maatschappij en → *staat*). Niet alleen de burger in de staat, maar ook de staat zelf moet legaal handelen (→ *Rechtsstaat*), dat wil zeggen overeenkomstig haar eigen normen, maar ook volgens de normen van supranationale wetgevers.

Het Kantiaanse dualisme heeft de vraag doen ontstaan op de rechtsorde zelf nog een grond behoeft buiten zichzelf. Het → *rechtspositivisme* (bijvoorbeeld Hans Kelsen) ziet in de toestand van wettelijkheid de eigenlijke legitimiteit van de rechtsstaat. Anderen maken een scherp onderscheid tussen legaliteit en → *legitimiteit* en menen dat de rechtsorde een grondslag behoeft in hogere normen

Legitimiteit

Legitimiteit is afgeleid van het Latijnse *lex* (= wet) en het Franse *légitimité*. Duits: *Legitimität*. Engels: *legitimacy*. Onder legitimiteit wordt verstaan datgene wat in overeenstemming is met het (geldende) → *recht* of met de geldende wetten. In deze betekenis is legitimiteit verwant aan → *legaliteit*. In het bijzonder heeft legitimiteit evenwel betrekking op de rechtvaardiging van de regerings- of staatsmacht, dat wil zeggen op de vraag op grond van welke algemeen bindende rechtsbeginselen een regering of → *staat* → *macht/heerschappij* uitoefent, bevelen geeft en wetten uitvaardigt. Onderscheiden van het begrip legaliteit moet het dan gaan om een ander dan het positieve recht, dat wil zeggen juist die wetten die de staat zelf uitvaardigt. Als zodanig wordt het vraagstuk van de legitimiteit van de staat wel gezien als het kernprobleem van de → *politieke filosofie*.

Bij filosofen treffen we verschillende legitimiteitsgronden aan, zoals de kosmische rechtvaardigheid (Plato (427-347 v. Chr.)), overeenstemming onder de burgers (Aristoteles, (384-322 v. Chr.), John Locke (1632-1704)), de menselijke zondigheid (Augustinus (354-430)), het goddelijk recht (Jacques Bénigne Bossuet (1627-1704)), een → *verdrag* (*maatschappelijk/oorspronkelijk*) (Johannes Althusius (1557-1638)), de afweer van oorlogsdreiging (Thomas Hobbes (1588-1679)), de verwerkelijking van de → *vrijheid* (Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)) of welke andere inhoudelijke norm dan ook. Het liberale paradigma van vandaag maakt van redelijke instemming van vrije en gelijke burgers de maatstaf van de legitimiteit of rechtvaardigheid van wetten: deze vormen van staatsdwang zijn alleen dan toegestaan wanneer zij de gelijke rechten van mensen waarborgen. Maatschappijkritische denkers hebben op grond van de dezelfde maatstaf de legitimiteit van politieke ordeningen betwijfelt omdat deze in feite ongelijkheid belichamen of in stand houden.

Machten, Scheiding der -

Engels: *separation of powers*. Duits: *Gewaltenteilung, Gewaltentrennung*. Frans: *séparation, distribution, balance des pouvoirs*. Scheiding der machten wijst in het bijzonder op de drie onderscheiden taken van de → *staat*: wetgeving, uitvoering en rechtspraak en bevat het

beginsel dat deze taken worden toegewezen aan machten die onafhankelijk van elkaar blijven: de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende → *macht/heerschappij* (**Trias Politica**). De idee van de scheiding der machten wordt doorgaans teruggevoerd op de bespreking van de Engelse constitutie door Charles de Montesquieu (1689-1755) in *L'Esprit des Lois*, 1748. Doel van de scheiding der machten is te voorkomen dat de staatsmacht buiten haar grenzen treedt en de → *burger* in zijn vrijheid en rechten schaadt. De wetgever mag zich niet bemoeien met de uitvoering en toepassing van zijn wetten; de uitvoerende macht mag de wetten niet veranderen; de rechtsprekende macht mag geen wetten stilzwijgend invoeren. Zo wordt macht in toom gehouden door macht, en tirannie voorkomen door machtsevenwicht. Montesquieu spreekt overigens eerder over een verdeling (**distribution**) dan over een scheiding (**séparation**) van machten.

De idee van het machtsevenwicht in de staat vinden we reeds bij Aristoteles (384-322 v.Chr.) (als een evenwicht tussen klassen of standen) en wordt ook voortgezet in de leer van de gemengde staat (een vermenging van monarchie, aristocratie en → *democratie*). Hier blijft echter de idee van de ondeelbare eenheid van de staat (→ *Soevereiniteit*) gehandhaafd, die juist in de leer van de scheiding der machten wordt losgelaten. Pas vanaf de zeventiende eeuw vinden we in Engeland (James Harrington (1611-1677), John Locke (1632-1704), Henry Saint John Bolingbroke (1678-1751) en anderen) duidelijke uitspraken over de toewijzing van de drie taken aan onderscheiden machten: naast het Romeinse denken vormt dit Engelse politieke gedachtegoed de belangrijkste bron van Montesquieu's idee van de scheiding der machten.

Natuurrecht, natuurrechtsleer

Het natuurrecht (Engels: natural law; Duits: Naturrecht; Frans: droit naturel) staat tegenover → *recht* dat maatschappelijk of conventioneel van aard is, dat wil zeggen steunt op besluiten van mensen (positief recht). De natuurrechtsleer behandelt de vraag of de → *natuur* (Grieks: *physis*) een bron van recht kan zijn die maatgevend is voor het positieve recht (Grieks *nomos*). Het natuurrecht of de natuurwetten zijn de beginselen, maatstaven, voorschriften of aanspraken die menselijk redeneren uit de natuur van de mens of uit het natuurlijke bestaan van de mens kan afleiden. Het natuurrecht is dan maatgevend voor de rechtsorde van een samenleving, of omgekeerd: de inrichting van een samenleving is al of niet in overeenstemming met 'de natuur' of het natuurrecht. De verwachting is in de natuur een onveranderlijke en eeuwig maat voor de contingente werkelijkheid van menselijke gemeenschappen te vinden.

Het onderscheid tussen *Physis* (natuur) en *Nomos* (wet) gaat terug op een antieke Griekse controverse over de vraag of de wet op de natuur moet teruggaan, of dat natuur en wet met elkaar op gespannen voet staan. De sofisten die in Plato's dialogen aan het woord komen (Kallikles, Thrasymachus) menen dat de natuur een dynamisch beginsel is dat de mens doet streven naar zelfbehoud, macht, roem en genot. De menselijke wet probeert deze krachten te beteugelen; ze is dan ook een poging van de zwakkeren om de sterkeren in toom te houden; de sterkeren zullen echter hun weg weten te vinden. Plato (427-347 v. Chr.) laat Sokrates deze duiding weerleggen en komt uit op een begrip van natuur dat juist vraagt om een verwerkelijking en vervolmaking binnen het kader van de *polis*. De *polis* is de plaats waarin – mits geleid door het filosofisch inzicht in de ideële beginselen van de wereld – de natuur van

mensen tot hun recht kan komen. Aristoteles (384-322 v. Chr.) geeft de natuur een uitdrukkelijk teleologisch karakter: de mens is gericht op samenleven en samenspraak, en dus is de *polis* de plaats waar mensen gelukkig kunnen worden – overigens overeenkomstig ieders natuurlijke aanleg. De geschiedenis van het natuurrecht begint eigenlijk pas bij de Stoa. Volgens deze leer is het hele universum doordrongen van één redelijke goddelijke 'logos', waarin alles (ook het positieve recht) zich moet inpassen. Het stoïcijnse natuurrecht heeft via de Romeinse filosofie en nog meer via het Romeinse recht en de joods-christelijke filosofie een zeer grote invloed gehad op het natuurrecht van de moderne tijden (Grotius (1583-1645)). Thomas van Aquino (1224/5-1274) verbindt de verschillende tradities tot een leer die de werkelijkheid doordrenkt ziet van wetten: de eeuwige wetten in de goddelijke scheppingsorde, de geopenbaarde goddelijke wetten, de menselijke wetten (vastgelegd door het bevoegde wereldlijke gezag) en de natuurwetten (het redelijke inzicht in natuurlijke strevingen van de mens). Er bestaat ook een voluntaristische opvatting, van bijvoorbeeld Francesco Suarez (1548-1617), die de wil van God (in de openbaring) ziet als de bron van het natuurrecht.

De natuurrechtsleer in de moderne vorm heeft haar wortels in de dertiende eeuw, maar doorgaans wordt met deze term een reeks filosofen en juristen uit de zeventiende en achttiende eeuw aangeduid, zoals Hugo de Groot (1583-1645), Thomas Hobbes (1588-1679), Baruch de Spinoza (1632-1677), John Locke (1632-1704), Samuel von Pufendorf (1632-1694) en Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Om als maatstaf van bestaande wetgeving te kunnen gelden moet het natuurrecht geplaatst worden buiten de gevestigde orde (wetten, gewoonten, afspraken) in een zogenaamde 'natuurtoestand'. Het natuurrecht omvat dan het recht of het geheel van wetten dat bestaat los van het maatschappelijk en politiek verband waarin mensen leven; het biedt zo een onafhankelijke maatgevende orde die de toets kan zijn voor menselijke wetgeving en bestuur. Thomas Hobbes maakt een belangrijk onderscheid tussen natuurrecht en natuurwet waarmee hij de innerlijke spanning van de traditionele controverse blootlegt. Het recht van de natuur is de vrijheid van de mens om naar eigen goeddunken en naar vermogen zichzelf in stand te houden. Een → *natuurwet* evenwel is een voorschrift van de rede dat de mens verbiedt iets te doen dat zijn leven vernietigt. (Zie Thomas Hobbes, *Leviathan*, 1651, hoofdstuk 14). Het natuurrecht, dat mogelijkheden aangeeft, wordt dan beperkt door de natuurwetten. In de → *natuurtoestand* evenwel zijn mensen niet instaat hun recht te verkrijgen of de voorschriften van de rede te volgen. Pas de staat brengt beide bij elkaar. De staat steunt vervolgens op de bekrachtiging van de natuurwetten. (*Leviathan*, hoofdstuk 26, paragraaf 4).

Wat het natuurrecht als maatgevende orde inhoudt is echter niet eenduidig vastgelegd. Het kan ten eerste duiden op die rechtsbeginselen die we kunnen afleiden uit de bestudering van de natuur van de mensen. Gewoontevorming bijvoorbeeld is vaak gezien als natuurrechtelijke bron. Ten tweede kan het betrekking hebben op het rechtsgevoel dat mensen van nature eigen is. De mens is een rationeel wezen en heeft daarmee de vaardigheid om recht te doen (bijvoorbeeld Hugo de Groot). Een derde betekenis is dat de mens van nature recht heeft om alles te doen waartoe zijn natuur of wezen hem in staat stelt. Wat de mens kan, dat mag hij ook - althans in de natuurtoestand (bijvoorbeeld Hobbes, Spinoza). Ten vierde wordt met natuurrecht bedoeld dat de gang van zaken in de natuur, dit is de wereld zoals die aan de mens gegeven is, model staat voor het recht. In de natuur heeft bijvoorbeeld de sterkste of de

machtigste ook het meeste recht. Of ook: wie het eerst iets vindt of aantreft, heeft het natuurlijke recht zich dit toe te eigenen. Dat wil zeggen: indien iets (bijvoorbeeld een stuk grond) nog niemands eigendom is, dan mag ieder die zich dit toe-eigent zich daarvan eigenaar noemen (bijvoorbeeld Locke).

Onder invloed van het → *individualisme* van de → *verlichting* wordt natuurrecht opgevat als het geheel van subjectieve rechten die de mens van nature toekomen. De mens bezit deze rechten onbeperkt in de natuurtoestand, dat wil zeggen de toestand vóór het sluiten van het → *maatschappelijk verdrag*, een toestand zonder positief recht of → *moraal*. Zo vinden we deze verwijzing in 1776 in de ‘Onafhankelijkheidsverklaring’ van de Verenigde Staten van Amerika (alle mensen zijn als gelijken geschapen en hebben onvervreembare rechten) of in 1789 in de ‘Verklaring van de rechten van de burger en de mens’ (de natuurlijke, onvervreembare en heilige rechten van de mens). Na een inzinking tijdens de negentiende eeuw heeft de studie van het natuurrecht in de tweede helft van de twintigste eeuw (mede ten gevolge van twee wereldoorlogen) opnieuw grote belangstelling gekregen. Getuige hiervan is de ‘Universele verklaring voor de rechten van de mens’ (1948).

→ *Rechtsfilosofie*.

Oorlog

De etymologie van het Nederlandse woord oorlog komt uit bij 'neerleggen', dit is door het noodlot overvallen worden. Er is ook een verband met 'ontbinding van een overeenkomst'. De Griekse term voor oorlog, polemos, vinden we terug in polemiek, polemisch. De Latijnse term voor oorlog, bellum (afgeleid van duellum, tweestrijd), vinden we terug in de klassieke terminologie van het oorlogsrecht. Frans: guerre; Duits: Krieg, Kampf; Engels: war.

Oorlog komt in verschillende betekenissen voor bij filosofen. (a) Gewapende strijd tussen politieke eenheden (staten, volken, groepen). (b) Het gebruik van geweld om conflicten op te lossen. (c) Een toestand van vijandelijkheid waarin de dreiging en reële mogelijkheid van een gewelddadige oplossing van een conflict aanwezig is (toestand van oorlog). (d) In een overdrachtelijke zin: conflict, afwezigheid van overeenstemming, botsing van belangen.

De belangrijkste rechtsfilosofische vraag is wanneer gesproken kan worden van een gerechtvaardigde oorlog. Dat kan als er een recht bestaat dat oorlogshandelingen regelt, het jus belli (oorlogsrecht). Het meest algemene antwoord op de vraag op grond waarvan oorlogshandelingen gerechtvaardigd zijn, luidt: het gebruik van geweld tegen anderen is gerechtvaardigd indien dezen als eersten geweld gebruikt hebben (verdediging), dan wel daarmee dreigen (bescherming), dan wel geweigerd hebben toegebrachte schade te vergoeden (vergelding). De laatste twee redenen kunnen ook een aanvalsoorlog rechtvaardigen. Een andere vraag is wie het recht heeft een oorlog te beginnen (jus ad bellum). Dit recht komt toe aan het hoogste → *gezag* in de → *staat* en behoort tot het soevereine recht van een politieke gemeenschap of van de leiding daarvan (→ *Sovereiniteit*). Een volgende, meer juridische vraag is wat gerechtvaardigd is in een oorlog (jus in bello). Welke middelen of handelingen zijn toegestaan om een oorlog in eigen voordeel te beslissen? Hier gelden als algemene beginselen: het gebruikte geweld moet proportioneel zijn (niet meer dan noodzakelijk is om de oorlog in eigen voordeel te beslissen) en gericht zijn op het bereiken van een vredesverdrag. Daarnaast wordt gesproken over het ius post bellum: wat kunnen de oorlogvoerende partijen (winnaar en verliezer) met recht afspreken om de oorlog te

beëindigen, de nasleep van een oorlog te regelen en vreedzame betrekkingen aan te gaan? Kortom, een rechtvaardige oorlog (*bellum justum*) houdt in het gebruik van geweld teneinde vijandelijkheden te beëindigen. Ongerechtvaardigd is een oorlog die vijandschap aanwakkert of verscherpt.

Een andere, veel gestelde vraag is, of oorlog tussen mensen ooit overwonnen kan worden. Plato (427-347 v. Chr.) voert wat dit betreft een belangrijk onderscheid in: een oorlog kan worden gevoerd tussen onverzoenbare partijen, dit is natuurlijke vijanden (Grieken en barbaren), of tussen verzoenbare partijen (Grieken onderling). Daarmee voert hij een particularistisch standpunt in dat de oorlog tot een onophefbaar gegeven in de verhouding tussen volken of staten maakt. Een dergelijk standpunt wordt bijvoorbeeld ook door Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) ingenomen: de oorlog als uitingsvorm van het staatsleven op het wereldpolitieke toneel waar meerdere staten optreden. De algemene gedachte achter de idee dat oorlog tot het leven zelf behoort, is geformuleerd door Herakleitos (circa 540-480 v. Chr.): de oorlog is de vader van alles, dat wil zeggen alles komt voort uit de strijd of de botsing der dingen. Daarmee is de cultuur-historische gedachte verbonden dat een beschaving niet kan opbloeien zonder tegelijk haar krachten op militair terrein te beproeven. Carl Schmitt (1888-1985) maakt de oorlog tot maat van de politiek: het bestaan van een politieke gemeenschap berust op het onderscheid tussen vriend en vijand, en verwijst naar de mogelijkheid dat men voor die gemeenschap mensenlevens moet offeren. Andere filosofen, zoals Immanuel Kant (1724-1804), hielden de mogelijkheid open dat de redelijkheid de oorlog zou kunnen overwinnen. Om die mogelijkheid te realiseren moeten echter wel aan een aantal voorwaarden worden voldaan: staten moeten tot republieken worden, en deze moeten zich stap voor stap aaneensluiten door verdragen, en ten slotte moet het vreedzame handelsverkeer tussen mensen worden bevorderd. Het denken van Kant ligt ten grondslag aan de wereldwijde pogingen een rechtsorde te scheppen die de betrekkingen tussen politieke gemeenschappen kan regelen, waardoor gewelddadige oplossingen van conflicten kunnen worden voorkomen.

Parlement

Het Nederlandse woord parlement is afgeleid van het Franse parler, spreken. Meer in het algemeen betekent parlement: gepraat, discussie, druk gesprek. In het middeleeuwse Latijn bestond het woord parlamentum: spreekkamer, vergadering, bijeenkomst. Duits: Parlament. Frans: parlement, congrès. Engels: parliament.

De moderne betekenis van parlement is ontstaan in Engeland. Aanvankelijk en lange tijd zijn parlementen (in vele Europese staten) de hoogste, wereldlijke rechtscolleges binnen een bepaald gebied. Het Engelse parlement ontwikkelt zich evenwel vanaf de zeventiende eeuw tot een wetgevend orgaan, waardoor de rol van de koning (King-in-Parliament) wordt teruggedrongen. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw worden ook soortgelijke instellingen elders parlement genoemd. Parlementarisme is een aanduiding van het oorspronkelijke Engelse, politieke stelsel waarin door gekozen leden het overheidsbeleid wordt vastgesteld, idealiter op grond van argumenten. In de pejoratieve betekenis is het parlement de plaats waar vertegenwoordigers van groepsbelangen elkaar bestrijden. Het parlement is tegenwoordig de vertegenwoordiging van het → *volk* die wetgevende macht heeft, de regering controleert en onderhandelt over politieke geschilpunten.

Het parlement vinden we in de filosofie terug in de idee van een vergadering van burgers (→ *Burger*), waarin gesproken, onderhandeld en beslist wordt over publieke zaken. Deze idee is van Aristoteles (384-322 v. Chr.) tot Jürgen Habermas (1929-) een der belangrijkste denkfiguren in de → *politieke filosofie*. Deze opvatting van de publieke zaak (→ *Republiek: Res publica*) als een zaak van de burgers staat tegenover de opvatting die de politieke leiding centraal stelt. De institutionele en procedurele verankering van de volksvergadering staat minder in de belangstelling van filosofen. Pas vanaf de negentiende eeuw wordt door politieke filosofen het parlement (zoals wij dat nu kennen) als volksvertegenwoordiging steunend op algemene verkiezingen naar voren gebracht (→ *Democratie*). De idee van de volksvergadering is uitgewerkt door Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) in zijn *Contrat social*, 1762. In de vergadering ondervragen de burgers de algemene wil; het antwoord dat zij krijgen is → *wet*. De burgers dienen zich echter wel als staatsburger (*citoyen*) te gedragen. Wanneer zij als gewoon burger (*bourgeois*) met eigen belangen alleen voorkeuren uitspreken, wordt niet de algemene wil, maar de wil van allen (de optelsom van wat ieders wil, de 'agregatie van individuele preferenties') tot spreken gebracht. Het gevaar is dan dat de eenheid van de staat verloren gaat. Alhoewel Rousseau een vertegenwoordiging van het volk afwees als het ging om het vaststellen van de grondwet van een staat, is zijn idee in de negentiende eeuw toegepast op de volksvertegenwoordiging: parlementariërs vertegenwoordigen de algemene wil (of het algemene belang), ook al zijn zij gekozen als vertegenwoordigers van het volk. Het anti-parlementarisme van de eerste helft van de twintigste eeuw - voedingsbodem voor autoritaire stromingen zoals het → *fascisme* - berust deels op de overtuiging dat de volksvertegenwoordigers niet langer in naam van het algemeen belang spraken, maar in naam van groepsbelangen (partijen). → *Volonté de tous*, → *Volonté générale*. Tot aan de dag van vandaag is de betekenis van het parlement omstreden in de politieke filosofie, maar weerklinkt in die strijd nog steeds de echo van Rousseau: hoe brengen we de wil van het volk tot spreken en hoe beslissend kan deze uitgesproken wil zijn op de politieke besluitvorming?

Politiek, politieke filosofie

Politiek is afgeleid van het Griekse woord *polis*, dat stad of stadstaat betekent, en van *ta politika* (zaken die de *polis* of burgergemeenschap betreffen), *politès* (burger) of *politikos* (staatsman). Het Nederlandse woord komt als zelfstandig en als bijvoeglijk naamwoord voor. In een ruime zin heeft politiek betrekking op een bepaalde manier van handelen: doelbewust, sluw, tactisch. Afgeleiden: politicus (politici), 'politiek Den Haag' (de regering en het parlement), politiek bedrijven. Verwante woorden: politie, politiebureau, politicaster. Engels: politics, policy, political. Frans: politique, politiquement, diplomatiquement. Duits: Politik, politisch, Taktik, taktisch.

Politieke zaken (of Latijn: de *res publica*) zijn alle zaken die de *polis* (of Latijn: de *civitas*) betreffen. Allereerst zijn dat de zaken die met het bestaan van de *polis* te maken hebben: de bescherming tegen vijanden van buiten en binnen, de welvaart van de *polis* en het welzijn van haar inwoners, en de inrichting van het bestuur van de *polis*. Ten tweede zijn dat de zaken die de burgers en hun onderlinge betrekkingen aangaan – in onderscheid tot zaken die de burgers in hun private leven (huishouding: *oikos*) bezig houden. Burgers kunnen hier al of niet een

leidinggevende rol hebben. En ten slotte zijn dat de zaken die de *polis* als maatgevende orde betreffen: constitutie, rechtspraak, opvattingen over wat rechtvaardig is.

De politieke filosofie is een poging redelijkheid te brengen in het spreken van burgers over politieke zaken. Aristoteles (384-322 v. Chr.) ziet het publieke spreken van burgers over wat recht en onrecht, over wat nuttig en schadelijk is, als het beslissende kenmerk van de mens als politiek dier (*zoon politikon*). De geschiedenis van de politieke filosofie laat zien dat er op heel verschillende wijzen naar politieke zaken kan worden gekeken. De nadruk ligt de ene keer op de vraag naar het meest doelmatige bestuur, de andere keer op de betekenis van burgerschap, en weer een andere keer op de normatieve grondslagen van de politieke orde, wetgeving en rechtspraak.

Een belangrijke en oude controverse betreft de mogelijkheid om de politiek op wetenschappelijke wijze te kennen, met als aansluitende vraag of politiek bedrijven een technische of een praktische aangelegenheid is. Plato (427-347 v. Chr.) verdedigt de mogelijkheid (en noodzakelijkheid) van een wetenschap van de politiek: het wezen van de politiek is kennis van de idee van het goede of van rechtvaardigheid. In de ideale staat moeten daarom filosofen de leiding hebben. Aristoteles daarentegen rangschikt de politiek onder de praktische kennis (in tegenstelling tot theoretische en technische kennis). Zekerheid in politieke zaken is niet mogelijk, maar slechts waarschijnlijkheid. Politieke besluiten moeten berusten op de uitwisseling van meningen door de burgers en op consensus. Deze controverse bepaalt in belangrijke mate of de nadruk ligt op het bestuur van een politieke gemeenschap (en daarmee op het inzicht en de vaardigheden van bestuurders) of op de publieke discussie over politieke zaken (en daarmee op de politieke rechten van burgers).

De klassieke vraag die hiermee verband houdt is: welk bewind is het beste voor een politieke gemeenschap? Twee onderscheidingen spelen in het antwoord op deze vraag een rol: (1) regering door één personen, door weinigen of door velen (monarchie, aristocratie, democratie), en (2) de mate waarin de regering de publieke zaak dient. Elke regeringsvorm kan corrupt worden, dat wil zeggen geïnfecteerd worden door private zaken oftewel de bijzondere belangen van de regerende groep (een vorstenhuis, een bovenlaag of de meerderheid van armere burgers). Aristoteles legt daarom de nadruk op een constitutie (*politeia*) die het politieke handelen aan wetten bindt, en Cicero (106-43 v. Chr.) brengt het idee van een gemengde regeringsvorm (*regimen mixta*) naar voren dat voor een evenwicht tussen maatschappelijke groepen moet zorgen. Denkers die de eenheid van de politieke gemeenschap benadrukken neigen sterk naar monarchistische of aristocratische opvattingen van bestuur, terwijl denkers die de burgers meer centraal stellen een democratische en constitutionele inrichting van de politieke gemeenschap voorstaan.

Een andere controverse betreft de vraag of de politiek een afgeleide is dan wel een zelfstandig domein. Aristoteles besluit zijn *Nicomacheïsche Ethiek* met de opmerking dat de staat tot taak heeft mensen die zich niet aan de zeden en gewoonten houden alsnog in toom te houden. In deze opvatting wordt politiek gezien als verlengstuk van → *ethiek*. Deze corrigerende functie van de staat vinden we ook terug in de christelijke opvatting: de wereldlijke macht is nodig als gevolg van de menselijke zondigheid. In de liberalistische traditie wordt de ethische oriëntatie in verschillende varianten voortgezet: bescherming van de → *eigendom* (John Locke (1632-1704)), van de oorspronkelijke → *rechtvaardigheid* (Charles de Montesquieu (1689-1755)), van de → *zedewet* (Immanuel Kant (1724-1804)), enzovoort. Daartegenover

staat de opvatting dat de politiek een wezen sui generis heeft: de instelling en handhaving van de eenheid van de staat temidden van een veelheid van staten (Niccolo Machiavelli (1469-1527)). De nadruk ligt dan op de 'buitenlandse politiek': het gevaar van buiten drukt zijn stempel op de binnenlandse verhoudingen, of op revolutionaire situaties: binnenlandse onenigheid over de geldigheid van de gevestigde orde. De moderne opvatting van de autonomie van de politiek is door Thomas Hobbes (1588-1679) verdedigd.

Vandaag de dag vinden we deze controverse terug in het debat tussen drie scholen van politieke filosofie. De eerste school redeneert vanuit de normatieve beginselen die ten grondslag liggen aan een liberale democratie en vraagt naar de rechtvaardiging in het licht van deze beginselen van de inrichting van de maatschappij, de politieke besluitvorming en de rechtspraak. Belangrijke vertegenwoordigers van deze school zijn John Rawls (1921-2002) en Jürgen Habermas (1929). Ook de tweede school van communitaristische denkers nemen de ethiek tot uitgangspunt, maar richten zich daarbij allereerst op de levenswijze van bestaande gemeenschappen en niet op de abstracte beginselen van een liberale en egalitaire rechtsorde. Tot deze school rekenen we Alasdair MacIntyre (1929), Michael Walzer (1935), Benjamin Barber (1939), Charles Taylor (1931) en Amitai Etzioni (1929). Daartegenover staat een derde school van denkers die in lijn van Machiavelli politieke zaken bespreken vanuit de eigen aard van politiek. Men kan dan – zoals Claude Lefort (1924-2010) deed – onderscheid maken tussen ‘de politiek’ (de politieke instellingen en praktijken die we feitelijk aantreffen) en ‘het politieke’ (datgene wat politieke instellingen en praktijken constitueert). Wat constitutief is voor politiek (‘het politieke’) wordt dan doorgaans geduid als onenigheid of strijd. Carl Schmitt (1888-1985) formuleerde in zijn *Der Begriff des Politischen* (1927/1932) de eigen aard van het politieke als: het onderscheiden tussen vriend en vijand. Hier is de politieke filosofie allereerst gericht op erkenning van de reële mogelijkheid van conflict (→ *Geschil*) en → *oorlog*. Het begrip van politiek wordt uitdrukkelijk verbonden met → *Soevereiniteit*. Aansluitend bij Schmitt en Lefort is deze school vandaag vooral vertegenwoordigd door de theorie van agonistische politiek: de institutioneel gekanaliseerde maatschappelijke strijd. Daartoe horen denkers als Chantal Mouffe (1943), Ernesto Laclau (1935-2014) en William Connolly (1938).

Recht

Het woord recht (afgeleid van het Latijnse *rectus*) betekent oorspronkelijk vooral: gestrekt, niet gebogen, opstaand. Tegenwoordig is recht de aanduiding voor het geheel van geschreven en ongeschreven regels dat het maatschappelijk verkeer en de bevoegdheden van rechtspersonen vastlegt, en de daarbij horende instellingen en procedures. Aanverwante woorden: rechtens (Latijn: *de jure*), rechter, rechthebbend, rechtigen, rechtmatig, rechtsgeldig enzovoort). Latijn: *jus*. Frans: *justice, droit*. Duits: *Recht*. Engels: *justice, law, right*. Recht is een op welke manier dan ook erkende geldings- of machtsaanspraak, ofwel van een gemeenschap ten overstaan van haar leden, ofwel van een enkeling of rechtspersoon ten overstaan van een ander. Vanaf de negentiende eeuw worden beide soorten van recht aangeduid als objectief recht en subjectief recht. In het objectieve of positieve recht schrijft de gemeenschap haar leden dwingende regels voor maatschappelijk handelen voor; in het subjectieve recht zijn de bevoegdheden van rechtspersonen vastgelegd. → *Maatschappij/samenleving/gemeenschap*.

orde, de rede, de universele verklaring van de mensenrechten. In deze opvatting mag een wetgever geen recht scheppen dat afwijkt van de in deze bron gegeven norm van rechtvaardigheid.

Met betrekking tot de filosofische grondslag van rechtvaardigheid kan men grosso modo drie 'stadia' onderscheiden: de theologische fundering zoekt de grondslag van de rechtvaardigheid in een transcendente werkelijkheid (Plato (427-347 v. Chr.), Augustinus (354-430)); de realistische fundering legt de grondslag van de rechtvaardigheid in de natuur (van de mens). Rechtvaardigheid is dan → *natuurrecht*. Tenslotte is er nog de conventionalistische fundering volgens dewelke rechtvaardigheid wordt bepaald door overeenkomst (→ *Maatschappelijk verdrag*) (Epicurus (341-270 v. Chr.), Thomas Hobbes (1588-1679), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)).

Met betrekking tot de inhoud van rechtvaardigheid is vooral de Romeinse formule: '**suum cuique tribuere**' (**aan ieder het zijne geven**) bekend.

Van deze algemene betekenis van het begrip rechtvaardigheid moeten een aantal bijzondere vormen van rechtvaardigheid worden onderscheiden. Het meest bekend is de onderverdeling die Aristoteles (384-322 v. Chr.) maakt tussen verdelende en vereffenende rechtvaardigheid, een onderscheid dat is gebaseerd op de verschillende (wiskundige) vormen van ongelijkheid die bij onrechtvaardigheid optreden. Houdt men geen rekening met de verdiensten van betrokken personen (zoals in commerciële- en strafzaken) en zijn de porties (wat ieder krijgt) ongelijk, dan moet de rechter deze ongelijkheid vereffenen. De rechter is de bemiddelaar, die het juiste midden (dit is de deugd) herstelt. De vereffenende rechtvaardigheid wordt vaak onderscheid in commutatieve en retributieve rechtvaardigheid, achtereenvolgens met betrekking tot ruil en straf. Bij het verdelen van goederen kan de gemeenschap onrechtvaardig handelen, door niet te geven wat aan ieder volgens zijn verdiensten toekomt. De vereffenende rechtvaardigheid hanteert een absoluut gelijkheidsbeginsel, de verdelende rechtvaardigheid hanteert een proportioneel gelijkheidsbeginsel (dat ongelijkheid vooronderstelt).

Het klassieke → *liberalisme* stelt dat de plicht om anderen recht te doen in strijd is met de → *vrijheid* van de mens en daarom onrechtvaardig. Meer sociaal gerichte liberalen definiëren rechtvaardigheid als de positieve vrijheid van mensen om zich te ontplooiën. Vooral vanaf de Franse Revolutie en het negentiende-eeuwse → *socialisme* wordt de idee van rechtvaardigheid belichaamd gezien in waarden als → *vrijheid*, → *gelijkheid* en → *broederschap*. In aansluiting daarop proberen hedendaagse filosofen zoals John Rawls (1921-2002) criteria te ontwikkelen volgens welke een rechtvaardige samenleving moet werken (zoals gelijke rechten voor allen, algemene toegankelijkheid van maatschappelijke posities, en zorg voor diegenen die het minst bevoordeeld zijn).

Moderne opvattingen van rechtvaardigheid nemen steeds meer afstand van het meritocratische ongelijkheidsdenken (dat vooral de verdiensten van mensen centraal stelt), en vertrekken vanuit de morele aanspraak dat ieder mens recht heeft op een menswaardig bestaan. Gelijkheid en behoefte zijn belangrijker maatstaven geworden, ook al zijn de controversen over de invulling daarvan groot. Opvallend genoeg beroepen hedendaagse egaliserende theorieën, zoals die van John Rawls (1921-2002), zich op de (her)verdelende rechtvaardigheid en beroepen liberale theorieën, zoals het neoliberalisme van Robert Nozick (1938-2002), zich op de vereffenende rechtvaardigheid. De eerste betreft rechtvaardigheid op de basisinstellingen van een samenleving (wetgeving, politieke besluitvorming,

selectieprocedures in organisaties) die moeten beantwoorden aan de gelijke rechten van burgers op een menswaardig bestaan, de tweede betreft rechtvaardigheid op de vraag of mensen eerlijk aan hun eigendom komen ongeacht de ongelijkheid die de uitkomst van menselijk (onder)handelen is. De politieke filosofie is uitgaande van beide paradigmatische uitgangspunten tot een verdere verdieping van het begrip van rechtvaardigheid gekomen, waarin het generalistische, minimalistische en formalistische karakter ervan ter discussie is gekomen. Er is meer aandacht voor een meer inhoudelijke en substantiële invulling wat het recht doen aan mensen – en vervolgens ook aan dieren en andere levende wezens, of de natuur als geheel – betekent. De zogenaamde ‘capability approach’ richt zich daarbij op de mogelijkheidsvoorwaarden waaronder mensen het leven kunnen leiden dat in hun vermogen ligt.

Soevereiniteit

De term soevereiniteit is afgeleid van het Latijnse 'superare', dit is uitsteken (boven). Engels: sovereignty; Duits: Souveränität, Oberhoheit, Landeshoheit; Frans: souveraineté.

Soevereiniteitsoverdracht: overdracht van hoogste beslissingsbevoegdheid van de ene staat of regering aan de andere. Bijvoorbeeld: de soevereiniteitsoverdracht in 1953 (van Nederland aan de republiek Indonesië).

In de → *politieke filosofie* is soevereiniteit de aanduiding voor de hoogste instantie in de → *staat*, die niet onderworpen is aan een hoger → *gezag* of maatgevende instantie. Of: aanduiding van de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van een politieke eenheid (een soevereine staat). In het algemeen: zelfstandigheid of onafhankelijkheid. Iemand die zich soeverein gedraagt, is iemand die zich niet voegt naar een of ander gezag, zich nergens aan stoort, of verheven is boven een onderworpen bestaan.

De soevereiniteitsleer heeft wortels in het Romeinse recht (de wettelijke bevoegdheden van de keizer) en in het middeleeuwse kerkelijk recht (de bevoegdheden van de paus). De moderne soevereiniteitsleer ontstaat aan het einde van de zestiende eeuw en wordt doorgaans toegeschreven aan Jean Bodin (1532-1596) in zijn *Six Livres sur la République*, 1577. Deze leer probeert aan twee twistpunten een einde te maken. De eerste is de strijd om het hoogste gezag tussen kerk en staat, tussen wereldlijke en geestelijke macht: deze wordt beslist in het voordeel van de wereldlijke macht. De kerk (godsdienst) is ondergeschikt aan de staat. De tweede is de strijd tussen vorst en adel (en lagere overheden of stadstaten): deze wordt beslist in het voordeel van de vorst. De politieke gemeenschap wordt gecentraliseerd: de soevereiniteit komt geheel en al in handen van de vorst (absolutisme). Tot en met de achttiende eeuw had het begrip soevereiniteit vooral betrekking op het hoogste gezag in binnenlandse aangelegenheden. Vanaf de negentiende eeuw is soevereiniteit vooral een belangrijk begrip in het statenrecht. Rond de soevereiniteitsleer bestaan in de politieke filosofie drie controversen.

(1) Wie beslist (in laatste instantie) in geval van onenigheid? Het traditionele antwoord luidt: de regering (welke vorm deze ook heeft). Daartegenover staan drie andere opvattingen van soevereiniteit: (a) de regering beslist in overeenstemming met de staatsorde (constitutie, → *staatsraison*, → *recht*), (b) de regering is uiteindelijk verantwoording verschuldigd aan het volk (volkssoevereiniteit), (c) de regering mag geen beslissing nemen die het recht van de enkeling aantast (soevereiniteit van de → *burger*). Deze laatste opvatting wordt vooral door

het → *liberalisme* naar voren gebracht (bijvoorbeeld John Stuart Mill (1806-1873), Robert Nozick (1938-2002)).

(2) Controverse rond het begrip zelf. Tegenover de idee van een laatste, bindende beslissing door de hoogste macht wordt ingebracht dat elke beslissing vatbaar moet blijven voor discussie, overleg, controle en beroep. Daarmee wordt de ondeelbaarheid en onafhankelijkheid van de soevereine instantie verworpen. De Duitse rechtsgeleerde Carl Schmitt (1888-1985) stelde daar in *Politische Theologie I* tegenover dat dit voor een normale politieke toestand kan gelden, maar het begrip soevereiniteit niet overbodig maakt: soeverein is degene die beslist over de uitzonderingstoestand (dit is een toestand waarin de grondslag of het bestaan van de staat in het geding is).

(3) Soeverein is degene die boven de wetten staat. Deze idee gaat terug op de formule in het Romeinse recht: **princeps legibus solutus est, de vorst is niet gebonden aan de wetten**. Van deze formule bestaat een zwakke en een sterke interpretatie. De zwakke interpretatie stelt dat de soevereine instantie niet aan de bestaande wetten gebonden kan zijn omdat hij de bevoegdheid heeft ze te wijzigen of af te schaffen. De sterke interpretatie stelt dat de soevereine instantie principieel buiten de wetten valt omdat ze de grondslag van wettelijkheid zelf is.

Staat

Het woord staat is afgeleid van het Latijnse status: staat, toestand, stand, huishouding, land. Duits: Staat, Zustand, Stand, Regierung, Aufwand, Pracht. Frans: État, gouvernement, état, appareil. Engels: state, condition, government, status. In de meest algemene betekenis betekent staat: toestand. Vergelijk statistiek (een kwantitatieve beschrijving van een toestand), statisch (in eenzelfde toestand blijven verkeren), staat van beleg, status quo, station (vaste plaats). In een meer bijzondere betekenis: verhevenheid. Vergelijk statig (of statieus), status, state (adellijk landhuis) of stand. De moderne, ons bekende betekenis: de instituties, het grondgebied en het bestaan van een door een regering geleide politieke eenheid. In sommige gevallen wordt staat als synoniem gebruikt voor overheid (samenvoeging van tweede en derde betekenis: het meest verheven deel van een politieke eenheid). Lange tijd heeft staat de betekenis gehad van een aan de regerend persoon (vorst) verbonden status en macht (→ *Macht/heerschappij*). Men denke aan de (waarschijnlijk apocriefe) uitspraak die aan Lodewijk de Veertiende wordt toegeschreven: '**L'État, c'est moi**'. Vanaf de zestiende eeuw evenwel wordt de betekenis van staat losgemaakt van de personen die functies in de staat vervullen, en gekoppeld aan de institutionele aspecten van een politieke eenheid: de moderne betekenis. In overeenstemming met de verandering in betekenis van het woord staat vinden we pas vanaf de zestiende en zeventiende eeuw een filosofie van de staat als institutionele politieke eenheid. De Griekse filosofen spraken over de polis (→ politiek), de Romeinse filosofen over Res publica, en de filosofen in de middeleeuwen over de personen die de aan hen toekomende macht (potestas) uitoefenden. Thomas Hobbes (1588-1679) kan gezien worden als de eerste filosoof van de moderne staat, die hij overigens aanduidt als gemenebest (*Commonwealth*). Alhoewel hij aan de soeverein (→ *Soevereiniteit*), een persoon of een raad die alle burgers vertegenwoordigt en in één rechtspersoon verenigt, een belangrijke rol toekent, ziet hij de staat vooral als een kunstmatig lichaam - een bouwwerk van instituties, wetten en fysieke kracht. De staat wordt een machinerie die de maatschappelijke orde moet handhaven en de

burgers moet beschermen. Mensen dragen hun recht op zelfbeschikking dat zij van nature hebben, over op de soeverein (de vervreemding die wordt vastgelegd in het → *maatschappelijk verdrag*). In de hedendaagse → *politieke filosofie* wordt vooral het abstracte en machinale karakter van de staatsbureaucratieën aangevochten en gepleit voor een herstel van persoonlijke inbreng van individuen in het politieke bedrijf, of - in de termen van Jürgen Habermas (1929-) - een herovering van de leefwereld (→ *Lebenswelt*) op de politieke en maatschappelijke systemen. Niettemin worden ook in de hedendaagse politieke filosofie de andere betekenissen van staat bewaard, in het bijzonder die van een bestendige toestand (vaste betrekkingen tussen politieke gemeenschappen met name). Een belangrijke rol in het nadenken over de staat speelt daarom de idee van stabiliteit: handhaving van macht en machtsevenwicht, zowel in binnenlandse als in buitenlandse betrekkingen. Vooral in verhandelingen over de buitenlandse politiek en de verhoudingen tussen staten, wordt de staat nog steeds als persoon voorgesteld, zowel in overdrachtelijke zin als in empirische zin (i.c. de regeringsleiders). Verder blijft de staat nog steeds gezien worden als iets met status: plechtigheden als staatsbezoeken, de opening van het parlementaire jaar, de rijkdom van gebouwen, de overvloed aan schenkingen en prijzen, het handhaven van koninklijke of presidentiële pracht enzovoort, verwijzen naar de symbolische functie van de staat.
→ *Staatsvormen*.

Tweerijkenleer

De leer in de christelijke traditie die stelt dat de christen deel uitmaakt van twee rijken: het rijk van de keizer en het rijk van God, gaat terug op uitspraken van Jezus van Nazareth (Christus) opgenomen in de evangelies. Deze leer is door Augustinus (354-430) in *De civitate Dei* uitgewerkt met zijn onderscheid tussen de stad van God (civitas Dei) en de wereldlijke steden (staten). Dit onderscheid loopt grotendeels evenwijdig aan de tweedeling van geest en lichaam. De noodzakelijkheden van lichamelijke aard vallen onder de wereldlijke orde. Voor zover de → *staat* de noodzakelijke handelingen verricht (zoals het straffen van misdadigers of het zorgen voor welvaart), is hij een goede zaak. Maar aangezien de staat gebonden blijft aan de dingen van het vlees, is hij ook voor verderf ontvankelijk en als zodanig een slechte zaak. De ware christen dient zich van wereldlijke zaken af te keren en zich te beschouwen als burger van de stad van God. Met deze leer tracht Augustinus de christen te verzoenen met de wereldlijke machten zonder het christelijk geloof daaraan ondergeschikt te maken. In de middeleeuwen werd Augustinus' leer opgenomen in de strijd tussen paus en keizer, tussen geestelijke en wereldlijke macht (→ *Macht/heerschappij*), tussen de 'twee zwaarden'. De ene partij verdedigde dat → *God* beide zwaarden aan de paus had gegeven, waarna deze het zwaard van het fysieke geweld had doorgegeven aan de keizer. De keizer stond dus onder het → *gezag* van de paus. De andere partij verdedigde dat paus en keizer ieder een eigen zwaard dragen. Paus en keizer waren gelijkberechtigd, maar ieder op hun eigen gebied. In de late middeleeuwen wordt ook de voorrang van de wereldlijke macht verdedigd, onder andere door Marsilius van Padua (1275/80-1343) in zijn *Defensor Pacis*, 1324. Martin Luther (1483-1546) verscherpte tijdens de reformatie de tweerijkenleer. Beide rijken zijn volgens hem weliswaar door God geschapen, maar de wereldlijke macht staat geheel en al los van het hemelse rijk. Onder de wereldlijke macht heerst de ongelijkheid tussen de mensen; het hemelse rijk daarentegen kent slechts gelijkheid en genade. Sedert de vorming van de

moderne staten wordt door politieke filosofen die de → *soevereiniteit* van de wereldlijke macht verdedigen, de tweerijkenleer fel aangevallen. Zo ziet Thomas Hobbes (1588-1679) in zijn *Leviathan*, 1651 de tweerijkenleer als bron van rebellie, die iedere burger het recht geeft zich te onttrekken aan de bevelen van het hoogste gezag (de geldende wetten) door een beroep te doen op de verplichte gehoorzaamheid aan een 'hogere macht', God. In deze lijn werd de godsdienst als zelfstandige macht gezien als de belangrijkste staatsvijand. In de gesecculariseerde politieke filosofie speelt de tweerijkenleer geen rol meer aangezien het onderscheid tussen twee werelden of rijken is weggefallen. De erkenning van een hogere norm van gerechtigheid of → *rechtvaardigheid* (bijvoorbeeld → *mensenrechten*) dan die welke door het wettelijke gezag wordt afgekondigd, kan echter worden gezien als een moderne voortzetting van de tweerijkenleer, nu verstaan als het onderscheid tussen ideële morele maatstaven ('hemel') en reële maatschappelijke en politieke praktijken ('aarde')

Vrede

De etymologie van vrede (evenals het Duitse Frieden) komt uit bij 'vrij': niet onderworpen zijn, naar eigen maatstaven kunnen leven, beschermd zijn tegen wapengeweld. Het Latijnse woord voor vrede, pax (van 'pango': vastslaan, bevestigen, vaststellen, afspreken, en 'paciscor': een overeenkomst sluiten) vinden we terug in pacifisme (pacifist, pacifistisch), pacificatie, en in uitdrukkingen als Pax Christi, Pax Romana, Pax Americana - uitdrukkingen die verwijzen naar vredesstichter (zie onderstaande betekenis b). Frans: paix. Duits: Frieden, Ruhe. Engels: peace, quietude.

Het begrip pacifisme kan verschillende opvattingen aanduiden. Zowel degene die het militaire apparaat als defensief middel wil handhaven, en dus oorlog tegen een agressor niet principieel uitsluit, als degene die alle militaire middelen principieel afwijst, kan een pacifist worden genoemd. Een pacifist is dus iemand die principieel in de politiek het gebruik van vreedzame middelen als onderhandelingen en verdragen vooropstelt.

Vrede komt in de volgende betekenissen voor: (a) Paradijselijke toestand waarin mensen zonder gewelddadige conflicten of andere stoornissen samenleven (harmonie, rust); (b) Toestand waarin binnen een politieke gemeenschap overeenstemming bestaat over de regels volgens welke conflicten geweldloos kunnen worden opgelost (orde); (c) Toestand zonder → *oorlog*; (d) Het sluiten van een overeenkomst die vijandelijkheden beëindigt.

In de westerse geschiedenis is het begrip vrede vooral gevormd door de christelijke en de Romeinse traditie. In de christelijke traditie verwijst vrede ofwel naar de harmonieuze toestand die in het paradijs heerste vóór de zondeval (en wordt het tegendeel van vrede, oorlog, als een uitvloeisel van de menselijke zondigheid gezien), ofwel naar de laatste bestemming van de mens, de vrede die heerst in Gods Rijk. Alleen de christenen kunnen op aarde een voorbode zijn van deze hemelse vrede: '**Vrede aan alle mensen van goede wil...**'. Zo vinden we bij Augustinus (354-430) de leer dat ieder mens, zelfs de grootste misdadiger, eigenlijk vrede wenst, dat wil zeggen onbedreigd en ongestoord wil leven. Deze wens kan alleen werkelijkheid worden als de mens zich tot God wendt. Wie zijn leven evenwel afhankelijk maakt van aardse zaken (de dingen van het vlees), komt terecht in de wereld van de wedijver, de afgunst en de strijd; dit is de bron van oorlog.

In de Romeinse traditie verwijst vrede naar de juridische en institutionele orde die het centrale (keizerlijke) gezag in Rome wist te vestigen binnen de grenzen van haar rijk. Deze vrede

berust dan op een imperium (→ *Heerschappij*), waarin een politieke en militaire macht als vredestitcher voor andere volken en staten optreedt. Zo verwijst de Pax Americana naar de hegemonie van de Verenigde Staten in de wereld van na de Tweede Wereldoorlog. In deze traditie past ook de beroemde tekst van Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden*, 1795. Weliswaar ziet Kant (1724-1804) de oorlog als een natuurverschijnsel (en in die zin onvermijdelijk), maar tegelijk schept de langdurige strijd tussen mensen en volken de voorwaarden voor een wereldvrede: staten, recht en handelsverkeer. Kant wijst een wereldregering als politiek doel af en pleit daarentegen voor een federatie van republieken (staten waarin het recht heerst), steunend op verdragen. Deze idee is met de Verenigde Naties in praktijk gebracht.

Wet

Etymologisch is wet verwant met weten, dat op zijn beurt verwant is met het Latijnse videre (zien). De wet is dus een inzicht. In deze betekenis spreekt men van fysische (natuur)wet, semantische, logische, historische en sociale wet. Deze wetten leggen de wetmatigheden vast op grond van → *inductie* (zoals voor fysische wetten) of → *deductie* (voor logische wetten). Volgens Marcus Tullius Cicero (106-43 v. Chr.) is wet (lex) etymologisch verwant met legere (= kiezen): de rechte rede is de kunst om te kiezen tussen alternatieven. Het Griekse woord nomos is verwant met nemoo (aan ieder het zijne geven: → *rechtvaardigheid*). Thomas van Aquino (1224/5-1274) leidt lex af uit ligare (= binden). Thomas Hobbes (1588-1679) onderscheidt wet en recht. De wet is wat verplicht of verbiedt. Recht daarentegen bestaat in de vrijheid om te doen en te laten. Het woord komt onder andere voor in wettigen (dit is geldig verklaren) of wettisch (dit is zich streng aan de wet houden). Engels: law; Frans: loi; Duits: Gesetz, Gebot.

Wij gebruiken tegenwoordig het woord wet in drie verschillende betekenissen. (1) Een bindende regel of voorschrift uitgaande van een daartoe bevoegd (hoogste) → *gezag*. Het geheel van wetten dat door een overheid wordt uitgevaardigd, heet (positief) → *recht*. (2) Een regelmatige, constante of noodzakelijke betrekking tussen verschijnselen (wetmatigheid). (3) Het hoogste wetgevende gezag (vergelijk '**in naam van de wet**', wethouder). Voor de → *politieke filosofie* en de → *rechtsfilosofie* geldt doorgaans de eerste betekenis. Het belangrijkste verschil tussen de eerste en de tweede betekenis van wet is dat een voorschrift normatief is (en kan worden overtreden), terwijl een wetmatigheid descriptief is (en niet kan worden overtreden).

Twee controversen over de wet spelen een belangrijke rol in de politieke filosofie: de verhouding tussen regering en wetten en het soort wetten waaraan mensen onderworpen zijn. 1) De eerste controverse betreft de grondslag van de regering: moet de regering gebonden worden aan wetten of niet? Oftewel: is de regering al of niet soeverein? Plato (427-347 v.Chr.) beschouwde een staat die geregeerd werd vanuit wetten als een tweede keus: de goede staatsman (het liefst een filosoof) regeert vanuit kennis van de ideeën (→ *Idee*). Alleen bij afwezigheid van goede staatslieden is een goed stelsel van wetten de beste oplossing. Niccolò Machiavelli (1469-1527) zag wetten als één (niet onbelangrijk) instrument naast andere waarmee de vorst zijn macht en daarmee de staat kan handhaven. Tegenover Plato verdedigde Aristoteles (384-322 v.Chr.) een regering door wetten: zonder een constitutie blijft het gevaar bestaan dat de politicus zijn redelijkheid verliest en tot een 'beest' wordt. Tegenover

Machiavelli verdedigde Immanuel Kant (1724-1804) dat de politiek uiteindelijk in dienst staat van de hoogste zedenwet (→ *Categorische imperatief*, → *Rede (Vernunft)*).

2) Traditioneel vinden we in de politieke filosofie verschillende soorten wetten: goddelijke, eeuwige, natuurlijke, menselijke en ongeschreven wetten. Thomas van Aquino (1224/5-1274) heeft een rangorde aangebracht, waarin langs deductieve weg de meest concrete voorschriften kunnen worden afgeleid. Het → *rechtspositivisme* van bijvoorbeeld Hans Kelsen (1881-1973) daarentegen erkent slechts één soort wetten: het positieve recht. In de → *naturrechtsleer* (van bijvoorbeeld Thomas Hobbes (1588-1679) en Baruch de Spinoza (1632-1677)) worden de natuurwetten begrepen in samenhang met de wetmatigheden die de natuurwetenschap heeft ontdekt: al het menselijk handelen vloeit noodzakelijk voort uit de fundamentele wet van het zelfbehoud.

→ *Plicht*.